

Svět v rozvratu

(Boris Pasternak, Doktor Živago)

Jako sněhové vločky v divoké metelici jsou smýkány, pohazovány a drceny lidské osudy v románu Doktor Živago velkého ruského básníka Borise Pasternaka. Nejde o plod nějaké surrealistické fikce, ale patrně o nejvěrnější románový obraz jednoho z největších kataklysmat neklidného 20. století, revoluce a následné občanské války v Rusku. Obraz je věrný přesto, nebo právě proto, že hrdina románu a většina dalších postav kolem něho nejsou a nijak netouží být protagonisty těch ze všech mezi vymknutých a zběsilých dějů; nejsou ani jejich odhodlanými odpůrci: spíše váhají mezi sympatiemi k jejich proklamovaným cílům a zděšením z obludných prostředků, kterými se údajně mají dosáhnout a které se rychle stávají samy sobě cílem – to všechno v těch krátkých chvílích, kdy je zrovna nezahltí další vlna děsivých událostí, které smetou i ty nepatrné prostředky, jimiž se snaží uhájit alespoň střípek lidského soukromí.

Smršť událostí, které patrně někteří provokují, ale nikdo neřídí, je tu ve zjevném protikladu k úsilí lidí, kteří se v nerovném zápase s nimi pokoušejí udržet svou lidskou integritu, osobní vztahy, vědomí morálních závazků, dokonce smysl pro krásu. Pokud je v tom nerovném měření na jedné straně téměř anorganická síla jednak fanatismu, usilujícího lidské dění za každou cenu vtěsnat do pravoúhelníků abstraktních pouček, jednak – a zejména – temných sil rozvratu, odkrývajících v lidech jejich nejhorší stránky, stojí proti této přesile něco tak zdánlivě křehkého jako láska – ať erotická nebo rodičovská, synovská. Zdánlivě je její role v tomto střetu předem ztracená, ba směšná. A přesto je to právě ona, která nakonec přetrvává – nikoliv nějakým okázalým vítězstvím – to v tom roztrhaném, zpřevraceném světě, kde jednotlivci mizí téměř mimoděk, jistě není možné. Vítězí právě jako princip života, který se po běsnění žívlů vždy znovu obnovuje.

Když ale mluvíme o událostech či dějích, které si jako s pouhými smítky pohrávají s individuálními osudy, stojíme před zvláštním paradoxem. Smršť, která rozvrátila Rusko na počátku dvacátého století a po něm vždy trochu jiným způsobem další a další země, nebyla přece primárně něco pro lidi vnějšího, jako je zemětřesení, tajfun nebo požár, skládala se přece z lidských jednání, postojů, činů. Živel, který vyrazil s magmatickou silou a pak se řadu let zmítal v křečích, kořenil hluboko v lidských duších a sytil se vášněmi, které sám rozpoutal. Byli tedy v těchto tragických událostech jedni – normálnější – lidé obětmi jiných – zběsilých?

Pokud bychom uvažovali o lidech jemných, vzdělaných, humanisticky zaměřených, jakým byl sám Živago, jeho žena Toňa, jeho tchán a ještě řádka dalších méně výrazných postav z jejich okruhu, byli bychom asi náchylní vidět je jako oběti, i když v Živagově mysli tento pojem zjevně nemá místo: pro něho jsou dějinné zvraty čímsi jako episodami v organickém růstu lesa lidské společnosti. Sympatie, které Živago a jeho blízcí chovají k úsilí o spravedlivější uspořádání společnosti, mají ovšem své meze tváří v tvář zbytečným krutostem, neustávajícím experimentům, nadvládě frází a revolučnímu pokrytectví. Z dobrých důvodů se Živago snaží držet stranou dění, jež se nezadržitelně řítí do chaosu a výbuchů až psychotické krutosti.

Nechce – dalo by se říct – tak mnoho: zůstat se svou rodinou naživu, uchovat si základní lidskost, smysl pro krásu přírody a lidského ducha. Ale právě ve chvílích, kdy se tato snaha naplňuje tím nejpřirozenějším a zároveň nejhlubším způsobem, totiž narozením dítěte, jako by jej uchopil nějaký mocný spár a smýkne jím daleko od blízkých, do kadlubu nejhoršího ponížení samé lidské podstaty. Nejprve je jako lékař násilně povolán do války, kde je svědkem nesmyslného vraždění, mrzačení a otupění lidí. Pak, když se po dvojím zranění konečně vrátí do Moskvy, změněné k nepoznání, musí brzy přiznat, že nedokáže čelit hladu, zimě a celkovému rozvratu života. Odjíždí tedy s rodinou na Ural, do rodinné usedlosti Varykino, s odhodláním přečkat tam v těch nejpřimitivnějších podmínkách nejhorší dobu.

Představa, že se ve Varykinu s rodinou užíví prací vlastními rukou na malé zahradě, je ovšem naivní – stejně jako očekávání, že ve svém nitru vystačí jen s inspirací přírodou a podněty vlastního ducha. Brzy začne dojíždět na vypůjčeném koni do blízkého města, kde shodou okolností potká znovu Laru: ženu v jeho očích výjimečně krásnou, s níž se už předtím setkal dvakrát, vždy za neobvyklých okolností. Vztah, který mezi nimi skrytě započal už dříve, ale vždy byl překryt aktuálním děním, se teď prosazuje s osudovou nevyhnutelností. Zvláštní na něm však proti obvyklým románovým stereotypům je, že oba vědomě zároveň milují a respektují své zákonné partnery a příkládají těmto manželským svazkům mnohem větší závažnost než své živelné, obšťastňující a zároveň mučivé, protože nedovolené lásce. Oba, jak tušíme, milují své partnery tak trochu z rozhodnutí, „hlavou“ spíše než „srdcem“ (jak se říká v „romantické“ literatuře) a rozhodně ne z hlubokých zdrojů své živelnosti: oba toho svého životního druha znají od dětství, mají ho rádi spíše něžným přátelstvím než pudovou láskou; oba také mají důvod k jisté vděčnosti: Jurij Živago k rodině Toni, která se ho ujala jako svého v době, kdy přišel o oba rodiče; Lara k Pavlu Antipovu, který ji nezavrhl přes její raný a degradující vztah s bohatým parazitem Komarovským, který v její duši navždy zanechal špatně zacelenou jizvu.

Při ryzosti svých povah ani jeden z nich neuvažuje o tom, že by své lásce, která je unáší neodolatelnou silou, obětovali svá manželství: Lara bude i nadále čekat na svého muže Pavla Antipova, mylně považovaného za padlého ve válce a šířícího teď hrůzu v okolí jako nesmiřitelný komisař Strelnikov; a Živago se neodvolatelně vrátí ke své ženě Toně, která mu má v nejbližších dnech dát druhé dítě.

A přesně v této chvíli morálního, i když trochu křečovitého rozhodnutí snese se na Živaga znovu spár neosobní zvůle a smýkne jím do úplně jiného, jím nezvoleného života: je zajat rudými partyzány, kteří potřebují lékaře – a příští více než dva roky je donucen snášet strážně a pološílené krutosti boje, který si nevybral a v jehož spravedlnost nevěří.

Ostatně – kdo by tady ještě mohl mluvit o nějaké spravedlnosti? Ať byly původní motivy bojujících stran jakékoliv, vzájemná eskalace násilí jak „rudých“ protagonistů revoluce tak jejich „bílých“ oponentů se zrudnou logikou vede k výbuchům nesmyslné, ba zvrhlé krutosti, která neslouží ničemu, jen sobě samé. Právě v té nesmyslné zvůli, v krajních projevech ničím nespoutané moci toho v té chvíli právě silnějšího nad tím slabším (ať je to ten či onen) se osvědčuje sílící bezmoc jindy třeba rozumných lidí vůči krajnímu rozvratu. Tohle všechno musí Živago snášet, sice pasivně, nicméně jako nejbližší svědek. Konečně, když už je občanská válka rozhodnuta, podaří se mu utéct.

Svou rodinu, která se mezitím vrátila do Moskvy, odkud pak byla „milosrdně“ vypovězena do zahraničí, už ve Varykinu nezastihne. O to útěšnější je setkání s Larou, s níž teď může konečně bez výčitek svědomí žít. Bez výčitek, ale nikoliv bez nebezpečí – na to je doba příliš vymknutá z řádu. Nad Jurijem i Larou se stahují mraky, z nichž blesk lze čekat každým dnem: jako démon v kůži chytráka se objevuje Komarovskij, jako vždy informován o všech nebezpečích, která jim hrozí; jako vždy sám pevně v sedle situace a nabízející nevyžádanou pomoc. Prchají před ním do Varykina, ale je to jen na pár dnů – znovu je Komarovskij dostihne, tentokrát s děsivými zprávami: Antipov-Strelnikov má být jako nežádoucí zlikvidován, smrtelné nebezpečí tím hrozí i Laře. Pravděpodobnost této dedukce nelze odhadnout: všechno je možné v této době, v níž se strojová necitelnost primitivních formulek mísí s výbuchy až psychotické zášti. Nakonec Lara s Komarovským odjíždí na Dálný Východ, povrchně ukonejšena Živagovým ujištěním, že ji bude následovat – jenom co zjistí něco o své rodině. Ve skutečnosti se jí vědomě vzdává a tím i štěstí svého života.

Bylo by necitlivou naivitou pokoušet se bohatě rozvětvený děj románu vtěsnat do několika vět. Pomiňme proto závěrečnou část, v níž autor bez příkras líčí bolestné fáze hrdinova postupného úpadku, a vraťme se raději k základní otázce vztahu mezi vědomou vůlí a osudy postav, jak je líčí Pasternak. Živago a jemu blízcí, snažící se mezi vlnami běsnění kolem sebe udržet aspoň základy lidské normality, jeví se nám tu spíše jako oběti magmatických společenských dějů. Co Komarovskij, ten obratný chytrák, který každou situaci dokáže nějak obrátit ve svůj prospěch? Ani on jistě nepatří k přímým strůjčům rozvratu, ale obratně z něj těží: on vzkvétá, zatím co jiní hynou.

A co ten strašný Strelnikov, rozsévající hrůzu podél trati, po níž se jako fantom smrti řítí jeho obrněný vlak? Pokud jej vidíme jako nelítostného komisaře, pro něhož revoluční účel je nad vši spravedlností, natož pak soucitem s jednotlivým lidským osudem, přiřadíme ho bez váhání k těm temným žvlům, které jsou zdrojem všeho toho nesmírného utrpení, které zaplavilo Rus. Stačí si ale vzpomenout na Pavla Antipova, jeho alter-ego, velkomyslného a nadaného člověka, jehož láska k Laře nezakolísala ani po jejím odhalení rmutné historie jejího zneužití Komarovským, abychom aspoň zaváhali ve svém odsudku. Co se vlastně stalo Pavlu Antipovovi, že se z něho stala stvůra Strelnikov? Ano, je tu psychologické vysvětlení: Antipov, neschopný vstřebat Lařinu (a tedy i svou) tragédii, která je stejně zneužitím jako fatálním poklesem, se v charakteristickém převratu necítí Lary hoden (což na rubu znamená, že jí nedokáže odpustit): snaží se tedy nějak vyznamenat, nejprve samodělným vzděláním, pak srdnatostí ve válce, konečně jako komisař, udělující svěřenému úseku řád. Jenomže jaký řád lze nastolit v turbulenci dějů, nesených iracionálním tlakem narůstajícího chaosu? Jak snadno se na jeho místo vměstná logika bezohledného teroru, zvláště, když je tu vždycky pohotově hrst pouček, které už předem opravňuje systematický zločin, pokud člověk stojí na té správné straně. Antipov je jistě – viděno velkoryse – tragická postava a jeho sebevražda ve chvíli, kdy se pro nové držitele moci stal obtížným mouřenínem, který vykonal svou práci a může jít, má svou zručnou logiku.

Ani Antipov-Strelnikov sám revoluci nerozpoutal a přes svůj strašný podíl v části jejích dějů může být – aspoň z jistého hlediska – považován i za oběť. Co tedy další postavy – partyzánský velitel, fanatičtí revolucionáři, zejména pak ti, o nichž se v knize nemluví, ale jimž

dějiny dávají nepoměrně větší díl odpovědnosti: ono nelítostně tvrdé jádro bolševické strany, které se chytrě zmocnilo už provedené revoluce a dovedlo ji řekami krve k cíli, totiž ke své neomezené moci? Jistě, podíl viny je tu nepoměrně větší – nicméně dá se říct, že tato hrstka lidí opravdu způsobila v Rusku celý ten revoluční zvrát a krveprolití občanské války?

Pasternak Živagovými ústy nepřiznává vůdcům všeho druhu velkou roli v dějinách. Podobně jako L. N. Tolstoj, který i takovému Napoleonovi přisuzoval roli pouhého nástroje vyšší vůle, směřující k promíšení evropské a ruské kultury, Pasternak ještě důsledněji vidí v dějinách jakýsi živelný, samovolný proces podobný rostlinnému růstu, k němuž ve vzájemném ovlivnění, symbióze i boji, dochází v různých vegetačních patrech lesa. Nenápadné změny stejně jako kataklysmatické výbuchy se dějí zjevně bez příčiny – to ale jenom znamená, že se v nich nedá nalézt jednoduchá zákonitost, což ale nevylučuje nepřehlednou vzájemnou provázanost, vyvíjející se pod tlakem živelných sil.

Jednotlivý lidský osud je tu právě jako ta vločka v sněhové bouři: jednotlivci zajisté sledují své vlastní, soukromé cíle, vedeni někdy vyšší ideou, jindy sobeckými zájmy nebo prostě prazákladní potřebou bezpečí a lidského štěstí. Přitom jsou ale unášeni pohyby, které lomcují celým množstvím, a sami – právě tím, jak se snaží přizpůsobit okolnostem – bezděčně přispívají k silám, které ovlivňují komunitu jako celek.

Toto je pohled, který – pokud se prezentuje jako výhradní – by se dal označit jako typicky ruský, původně snad orientální. V knize se však objevuje taky pohled přímo komplementární. Jak tam vysvětluje jedna podivínská, nicméně moudrá žena, je významný rozdíl mezi klíčovými obrazy Starého a Nového Zákona. V tom Starém se Rudé moře rozestoupí před lidem izraelským, aby se tak zahájila epocha jeho dějin. V tom Novém dá Panna život jedinému slabému dítěti, aby se tak v jednom individuálním osudu otevřela závratná perspektiva novodobých dějin. Ne už lidské množství, jeho kolektivní vzepětí a pády, ale jednotlivý osud, individuální subjekt budou nadále hrát klíčovou roli ve vývoji lidstva.

Následující dějiny to zdánlivě neustále popíraly: znovu a znovu se národy, společenské vrstvy, skupiny a davy všeho druhu dávaly strhnout k živelným hnutím, popírajícím ve jménu nějaké kolektivní vášně význam individua. A přesto se toto křehké poselství, zrozené v nábožensky vzníceném prostředí židovské Judeje, ale také poněkud jinak, o to však zřejměji, v rozumovém kvasu antického Řecka, nenápadně prosazovalo a vytvořilo Evropu, jak ji dnes známe. Všechno skutečně cenné ve filosofii, vědě i umění bylo vytvořeno jednotlivci, lidskými subjekty v jejich osamělém úsilí. Zajisté se při tom vnitřně obraceli ke komunitě dalších tvůrců i jiných subjektů, schopných je chápat. Jistě také bezděčně či vědomě přispívali ke stavbě čehosi nadosobního, co zpětně mělo vliv nejen na jejich nástupce, ale i na jejich vlastní cíle, postoje a nalézaná řešení: kdykoliv se lidský duch vzepne k něčemu, co přesahuje běžné obstarávání života, nutně vstupuje na půdu nadosobního a tak přispívá k něčemu, co nejen jiné, ale i jeho ovlivňuje nebo ovládá. Nikdy to však není tak, že by tím byl jedinec popřen nebo se stal lhostejnou částíčkou nějakých primitivně cílených nebo naopak chaotických sil.

Význam individua, lidské subjektivity a identity jsou jistě význačným výdobytkem evropské civilizace a jako takové se prosazují navzdory mocným protisměrným proudům. Jsou to Živagové se svým křehkým svědectvím o zdánlivě nepodstatných hnutích svého nitra, kdo přímo nebo nepřímou zůstávají v dlouhodobé paměti, nikoliv nelítostní komisaři, šířící děs a

zkázu svými obrněnými vlaky. To ovšem neznamená, že by zápas o lidství byl už vybojován. Hnutí, těžící sílu z živelnosti oblouzených mas, se sice zhroutila, z jejich trosek však nenápadně klíčí jiná. Idea lidské individuality má svůj komplement v ideji rovnosti, kterou je možno chápat různě. Lze ji brát i jako všeobecné právo na hodnoty, které nejsou tak zcela samozřejmě přístupné každému bez rozdílu, nebo třeba jako příkaz nadvlády průměrnosti. Je tu vždy přítomné pokušení potlačovat ty, kteří se narodili nějak obdařenější, například talentem či krásou; a je tu vždy možné pokušení zničit to, co nemohu mít. Je třeba proto mít se na pozoru nejen před novými Napoleony, Hitleri, Staliny, které jakési prázdno v duši nutí domáhat se hlučně moci bezohledným násilím, ale i před úlisnými chytráky, podkuřujícími davu ve snaze koupit ho a ovládnout.

Vždycky budou existovat síly mocnější než individuální vůle, ale to nám nesmí nikdy zakrýt hodnotu jedince. Pasternak svými díly dokládá, že i v Rusku žijí lidé, kteří toto vědí; bohužel jich však není moc.

X X X